

Adriaan Koerbagh, een tragische held.

Adriaan Koerbagh (1633-69), onderscheidt zich als een van de meest opmerkelijke, tragische, en tot voor kort, onterecht onderschatte figuren uit de Nederlandse Gouden Eeuw. Hij en zijn jongere broer, Johannes, waren zoons van een succesvolle keramiekmaker die in 1644 jong was gestorven en hen in danig welvarende omstandigheden achterliet zodat zij hun leven konden wijden aan studie en het nastreven van de waarheid zonder dat ze hoefden te werken – althans niet in de standaard zin van werken. Adriaan Koerbagh werd een jaar na Spinoza geboren. Adriaan en zijn jongere broer waren levenslange gezworen bondgenoten in hun queeste als dappere verlichters, intellectuele vernieuwers, kettters tegen de religieuze ideeën van hun tijd en verdedigers van de fundamentele menselijke vrijheden, met name het recht van ieder mens om te denken, te geloven, te spreken, te bekritisieren en te schrijven wat hen juist, waardevol en redelijk lijkt.

Nadat ze in 1653 hun universitaire studie in Utrecht begonnen, verhuisden ze beiden naar Leiden in 1656: hetzelfde jaar waarin Spinoza uit de synagoge werd verdreven. Adriaan concentreerde zich op geneeskunde en Johannes op theologie. Onder zijn medestudenten in Leiden moet Adriaan zeker toekomstige figuren uit de dissidente kring rond Spinoza hebben ontmoet, waaronder Lodewijk Meijer (1629-81), Johannes Bouwmeester (1630-80) en Abraham Van Berckel (1639-89). Deze mannen studeerden destijds allemaal in Leiden¹ en het is waarschijnlijk dat Adriaan en Johannes vanaf dat moment in persoonlijk contact kwamen en bleven met deze Leidse en Amsterdamse radicale cartesische intellectuele kring. Bouwmeester, Meijer en Van Berckel studeerden allemaal geneeskunde, volgden dezelfde vakken die Adriaan volgde, en hadden allen ook een grote belangstelling voor filosofie. Halverwege zijn studie slaagde Johannes voor zijn kandidaatsexamen ten overstaan van de gereformeerde classis van Amsterdam en in 1660 schreef hij zich in als predikant in opleiding van de openbare kerk. Hierbij ondertekende hij de vereiste formule van belijdenis van geloof in het officiële gereformeerde credo.

Alles wat we van begin jaren 1660 over de twee broers weten is slechts het volgende dat pas veel later (door twee latere radicale schrijvers Adriaan Beverland en Willem Goeree) werd gemeld: dat Adriaan en Johannes radicale ideeën – wat toen atheïstische ideeën werden genoemd – hadden overgenomen via deelname aan de beruchte kring van schoolmeester Franciscus van den Enden (1602-74) en van Spinoza in Amsterdam. Inderdaad wijst het indirecte bewijsmateriaal dat we hebben hierop. In ieder geval hadden de twee broers in Amsterdam contact met Spinoza's vriend Jarig Jelles, die Collegiant was en rond 1667 verhuisde naar een huis in het centrum van Amsterdam dat hij van de broers huurde. Ook was het zo dat halverwege de jaren zestig beide broers voornamelijk in hun geboortestad Amsterdam woonden, waar beiden de basiselementen van

Spinoza's klandestiene filosofie overnamen. Ze ontwikkelden zich, zoals we kunnen opmaken uit wat er eind jaren zestig gebeurde, tot bijzondere enthousiastelingen voor de ‘kruistocht’ van Van den Enden en Spinoza's medische vrienden, die ze dus waarschijnlijk hadden leren kennen als studenten in Leiden. Het ging hier met name om de oproep van Lodewijk Meijer en Johannes Bouwmeester tot wat we de ‘Populaire Verlichting’ zouden kunnen noemen en het verspreiden van de kernpunten van Spinoza's filosofie. Daarnaast ging het ook om het verspreiden van de meest up-to-date ideeën over geneeskunde, astronomie en wetenschap onder het algemene publiek. En dit alles in de gewone Nederlandse taal die voor iedereen toegankelijk was.²

De kern van Adriaan's levensmissie lag in het ontdoen van de mystiek die allerlei aspecten van het leven en de wetenschap omringde. Traditioneel hielden universitair geschoolde specialisten, die Latijnse terminologie gebruikten, belangrijke kennisgebieden afgesloten en verborgen voor gewone mensen. Het eerste boek van Adriaan Koerbagh, gepubliceerd in 1664, was een woordenboek van juridische termen en dreef de spot met advocaten. Deze hooggeleerden, met hun exorbitante vergoedingen en stapels documenten (die in onbegrijpelijke Latijnse terminologie waren geschreven), voerden een mysterieuze, quasi-geestelijke controle uit over handel, eigendom, familie en een groot aantal andere transacties in het leven van alledag. Op dat moment was er in Koerbaghs geschriften nog geen enkele uitval tegen predikanten of heilige theologische opvattingen te bekennen. Deze eerste tekst, *'t Nieuw Woorden-Boek der Regten*, was gewoon een woordenboek in de volkstaal dat was opgezet om het publiek te informeren over de werkelijke betekenis en implicaties van juridische termen die voortdurend werden gebruikt door professionals en academici – vaak op omstreden manier, op een wijze die volledig obscuur was voor de gewone lezer. Het enthousiasme voor dit project, dat de kern van Adriaans intellectuele inspanningen in het midden van de jaren 1660 vormde, had hij naar alle waarschijnlijkheid direct overgenomen van zijn vriend Lodewijk Meijer, die een expert was in Nederlandse woordenboeken, handboeken en grammatica.

Aangezien er geen bewijs is dat beide broers vóór 1664 al radicale neigingen in religie en filosofie vertoonden, is het mogelijk dat hun echte radicalisering pas begon toen Adriaan nog aan zijn juridische woordenboek werkte. Ikzelf, echter, denk dat het veel waarschijnlijker is dat hun radicalisering al eerder was begonnen, zo tegen het einde van de jaren 1650. Wat in ieder geval zeker is, is dat beide broers tegen het midden van de jaren 1660 volwaardige leden waren, in zowel politieke als theologische zin, van de Amsterdamse radicale kring, die actief was in zowel Leiden als in Amsterdam. Dit viel samen met de bekende brief die Spinoza, toen woonachtig in Voorburg, in het voorjaar van 1665 schreef aan een niet bij naam genoemde vriend. Meestal wordt verondersteld dat die vriend Bouwmeester was. Spinoza klaagde dat zijn vriend hem de laatste tijd niet bezocht en al een tijdje niet geschreven had. Sommige geleerden, met name Meinsma, wijzen erop dat deze brief die duidelijk aan een medicus geschreven was, misschien wel tot Adriaan Koerbagh gericht was. Het zou dan het enige overgebleven fragment zijn van een correspondentie dat later, zo vermoedde Meinsma, opzettelijk werd vernietigd door Spinoza en zijn bondgenoten om zagezegd het spoor tussen de ‘schuldigen’, de veroordeelde Koerbagh en de kring van radicalen, te verbergen en henzelf te beschermen.³ Spinoza en de niet bij naam genoemde arts, zo maken we op uit die brief, stonden op bijzonder vriendelijke voet met elkaar en de medische persoon in kwestie, of Bouwmeester of Koerbagh, had Spinoza geadviseerd over zijn longziekte. De medische persoon had "jam van rode rozen" als geneesmiddel voorgeschreven, een siroop of confituur

van gestampde gesuikerde rozen, dat zeker een favoriet middel van Adriaan was, aangezien hij er een speciaal en relatief lang artikel aan wijdt in zijn boek *Bloemhof*;⁴ Spinoza merkt in zijn brief op dat hij reikhalzend wachtte op "wat van de confituur van rode rozen die u beloofde, hoewel ik me nu al een hele tijd beter voel" dan toen hij voor het laatst bij deze medicus thuis was geweest (dus ofwel bij Bouwmeester of bij Koerbagh – in elk geval in Amsterdam). Dit is het vroegst overgebleven bewijs van de longziekte die uiteindelijk de dood van Spinoza veroorzaakte en het toont aan dat het zijn werk al belemmerde; Spinoza had verschillende koortsaanvallen gehad en was gewend om 'een aderlating te doen' bij het zoeken naar verlichting daarvan.⁵

Deze brief werd door de redacteurs van Spinoza's werk bestempeld als 'zonder waarde' en weggelaten uit de eerste editie van Spinoza's correspondentie die na Spinoza's dood in de *Opera Posthuma* werd gepubliceerd. Uit de brief leren we ook dat Spinoza er bij zijn medische vriend op aandrong 'om je met volle energie te wijden aan serieus werk en jezelf ertoe te zetten om het belangrijkste deel van je leven te wijden aan de ontwikkeling van je intellect en je ziel. Ik zeg het, nu er nog tijd is en voordat de tijd en jijzelf voorbij glijden.' Gezien het feit dat Bouwmeester berucht was om zijn intellectuele vrijmoedigheid, en gezien het feit dat Spinoza vermoedde dat deze medische vriend tot wie hij zijn brief richtte leed aan een minderwaardigheidscomplex en hem probeerde aan te moedigen om te schrijven, en gezien het feit dat hij hem intellectueel zeer getalenteerd vond, maar dat hij "er praktisch zeker van was dat je minder vertrouwen in je kunnen hebt dan terecht is, en dat je bang bent dat je iets onderzoekt of iets voorstelt dat een geleerd man onwaardig is", lijkt zijn advies nauwelijks te passen bij de onstuimige Bouwmeester.

Op precies de dag dat Spinoza deze brief aan misschien wel Koerbagh schreef, werden beide broers Koerbagh met afkeuring geciteerd in de notulen van 10 juni 1666 van de Amsterdamse gereformeerde kerkenraad: Johannes wegens het verspreiden van 'goddeloze opvattingen'; Adriaan voornamelijk vanwege zijn wanordelijke levensstijl en het buiten het huwelijk samenwonen met een jonge vrouw van wie hij een onwettig kind had gekregen. De Amsterdamse kerkenraad was zo verontrust over deze berichten dat ze een predikant naar de woning van de Koerbaghs stuurden om de situatie te peilen. Deze predikant meldde dat Johannes 'zeer ondeugdelijke en ketterse opvattingen' had over geloofszaken en buitengewoon koppig was in het verdedigen ervan. Beide broers voldeden uiteindelijk aan de daaropvolgende oproep om voor de kerkenraad te verschijnen, waar Adriaan formeel werd berispt omdat hij met een jonge vrouw in "hoererij" samenleefde en Johannes werd gevraagd zijn dissidente theologische overtuigingen te rechtvaardigen. Dit deed Johannes vol verve en zeer uitgebreid en de kerkenraad wist er zich ter plekke geen raad mee. Dit bewoog hen ertoe om een van hen, de predikant Petrus Leupenius, een specialist in de strijd tegen het Socinianisme, naar Johannes thuis te sturen om hem aldaar in meer detail te ondervragen. De jongere Koerbagh werd verzocht zich schriftelijk te verklaren met betrekking tot vijf

kernpunten. Leupenius ontving als antwoord een tekst met de titel 'Jan Keurbachs korte maar rechtschapen antwoord op vijf vragen die aan hem gesteld waren door Petrus Leupenius, dienaar van het Woord van God in deze stad'. Die tekst werd vervolgens besproken door de kerkenraad en letterlijk in hun notulen opgenomen.

Tegen het midden van de jaren zestig was Johannes – die in 1660 al enkele Cartesianen en toekomstige radicalen had gekend, maar nog geen specifiek radicale neigingen vertoonde toen hij kandidaat werd voor een preekstoel van de hervormde kerk – inmiddels volledig bekeerd tot het Anti-trinitarianisme en het radicale Cartesianisme. Hij was overgegaan tot iets dat duidelijk in de buurt kwam van een Spinozistische visie. En of het nu Johannes was of zijn oudere broer Adriaan, die in 1682 door de remonstrantse professor en vriend van Locke, Philippus Van Limborch, 'een volgeling van Spinoza' werd genoemd, en deze 'volgeling' nam volgens Limborch het voortouw bij het introduceren van elementen en definities uit Spinoza's filosofie in hun gezamenlijke project (dat tot op zekere hoogte ook dat van Meijer en Bouwmeester was en die misschien ook degenen waren die de Koerbaghs bij Spinoza introduceerden) – we zullen het waarschijnlijk nooit weten. Evenmin weten we zeker of de broers, als ook Jelles, De Vries en anderen uit Spinoza's Amsterdamse kring, toegang hadden tot Spinoza's vroege ongepubliceerde filosofische manuscripten. Maar gezien wat volgde, lijkt het erop dat ze dat wel hadden.⁶ In elk geval, wat we aan bewijs hebben duidt er duidelijk op dat beide broers omstreeks 1666 de essentie van Spinoza's monisme accepteerden, zoals dat reeds verspreid was in die kringen (dit hadden ze niet noodzakelijkerwijs rechtstreeks van Spinoza overgenomen, maar het is wel *waarschijnlijk* dat ze het rechtstreeks van Spinoza hadden overgenomen) - en dit meer dan een decennium voorafgaand aan de publicatie van Spinoza's belangrijkste werk, de *Ethica*.⁷

Toen hem werd gevraagd wat hij vond van de leer van de Drie-eenheid, antwoordde Johannes dat hij de term *Drieenigheid*, of enig equivalent daarvan, niet in de Schrift kon vinden en daarom concludeerde hij dat een dergelijke leerstelling niet rechtstreeks uit de Schrift kon worden afgeleid. Bovendien, het idee dat er "drie verschillende goddelijke personae in het eenvoudige weesen Godts zijn", zo voegde hij eraan toe, "kan evenmin worden aangetoond door middel van klare en heldere redeneringen."⁸ Dienovereenkomstig is de verering van de persoon Jezus alsof hij goddelijk is puur "bijgeloof". Gevraagd naar zijn kijk op de status van de Schrift, antwoordde hij dat "de Bijbelse boeken op verschillende tijdstippen naar beste vermogen waren samengesteld door godvrezende mannen." Toen hem werd gevraagd wat hij daarmee bedoelde, weigerde hij daar dieper op in te gaan. Met betrekking tot de opstanding van de doden antwoordde hij opnieuw dat hij er geen "helder en duidelijk beeld" van kon krijgen. Gevraagd naar zijn mening over hemel en hel, antwoordde hij dat de notie van 'hemel' in de Schrift niets méér betekent dan de gezegende staat van de uitverkorenen, terwijl 'hel' de ellendige toestand aangeeft van degenen die niet zo gezegend zijn. Dit was een belangrijke leerstelling die later beschreven werd in Adriaans' laatste en onderdrukte boek, *Een Ligt schijnende in duystere Plaatsen*.⁹

Het onderzoek naar de ketterijen van Johannes Koerbagh werd op 27 juli voortgezet in het huis van een andere prediker, Dr. Langelius. De raad wilde weten wat Koerbagh bedoelde met het benoemen van God als "eenich weesen". Gezien het feit dat God oneindig is, antwoordde Johannes – hieruit bleek dat hij vertrouwd was

met Spinoza's ongepubliceerde manuscripten – kon er geen wezen of iets anders zijn dan God, zodat "alle geschapen dingen geen wezens zijn, maar modificaties of manieren van *zijn*, ingeperkt of vermeerderd door rust en beweging."¹⁰ Gevraagd om zijn kijk op de schepping uit te leggen, antwoordde Johannes Koerbagh dat "niets uit het niets is ontstaan en niets kan op die manier geschapen worden", eraan toevoegend dat "elk waar concept van God aantoonde dat Hij identiek is aan zijn Schepping." Het 'Spinozisme' van Johannes was nu volledig duidelijk en Langelius was terecht geschokt, net als zijn collega's toen zij deze antwoorden van Johannes in ogeschouw namen. Toen Langelius hem ernstig berispte voor zulke godslasterlijke woorden en opvattingen, nam de jongeman, zo meldde hij later, plotseling een berouwvolle en onderdanige houding aan. Hij stemde in toen de predikant volhield dat God gescheiden is van Zijn schepping en dat Hij 'het universum uit het niets heeft geschapen'. Ten slotte onderwierp Johannes zich aan de druk die op hem uitgeoefend werd door toe te geven dat de leer van de gereformeerde kerk de waarheid was en dat, zoals de kerk leert, inderdaad "Deus esse trium" [God is een drie-eenheid].¹¹

In augustus werd Johannes officieel berispt door de Amsterdamse gereformeerde kerkenraad. Hij moest met name onmiddellijk stoppen met zijn ergste vergrijp, namelijk het illegaal propageren van anti-trinitarische opvattingen onder "gewone en eenvoudige mensen". Als hij in deze zaak de kerkenraad trotseerde, zo werd hij gewaarschuwd, zou hij voor de schepenen worden gebracht en zwaar worden gestraft. Hoewel beide broers een tijdje wat voorzichtiger werden, werkte deze berisping van de kerkenraad averechts en werden ze nog standvastiger in hun radiale ideeën. De volgende zomer werd aan de kerkenraad gemeld dat Johannes Koerbagh "opnieuw op een zeer godslasterlijke manier sprak over de Heilige Schrift en het catechisme". Twee leden van de raad werden uitgezonden om hem opnieuw te berispen. In december 1667 meldden twee jonge theologiestudenten, die eropuit waren gestuurd om een recente Collegianten-bijeenkomst op het Rokin in Amsterdam te infiltreren, dat Johannes aanwezig was geweest. Hij had daar tussen de belangrijkste figuren gezeten en had de bijeenkomst toegesproken. Johannes loofde de Collegianten en gaf te kennen – hiermee de wet overtredend – dat hun bijeenkomsten waren toegestaan. Andere aanwezigen herhaalden dat Christus niet de "ware God" was, maar "slechts een eminente leraar of profeet".

Bij een verder verhoor op 1 maart 1668 weigerde Johannes, die nu steeds norser en wrokkiger werd, eerst "in onbeschofte bewoordingen" zijn opvattingen te toe te lichten; daarna verklaarde hij met tegenzin dat de Drie-eenheid niet in de Schrift te vinden was maar alleen in de leer van de kerk, dat niets uit niets gemaakt kon worden, en tot slot beweerde hij dat "het concept dat er slechts één oneindige geest is die één oneindig lichaam is, verdeeld in verschillende *modificaties*, waarin zowel de Schepper als alle geschapen dingen toebehoren, zeker niet zo vreemd was." Of iemand anders in de kamer het zich realiseerde of niet, het denken van Johannes (net als van zijn broer Adriaan) over God, de Natuur en de Schepping, bleek, zoals we kunnen opmaken uit zijn eigen woorden, grondig doordrenkt te zijn van Spinoza's gedachtegoed.

Ondertussen ging in Amsterdam de aandacht in februari 1668 over op het boek *Een Bloemhof van allerley Lieflijkheid zonder verdriet*, waarvan heden ten dage voornamelijk wordt aangenomen dat het het werk is van Adriaan. Volgens de kerkenraad was het een verfoeilijk boek vol met godslasterlijke opmerkingen over God, onze Verlosser, Jezus Christus, Zoon van God, en het goddelijke en volmaakte Woord van de Heer. Het boek was opgesteld in de vorm van een woordenboek en vertoonde duidelijk affiniteit met de stijl en de weergave van betekenissen van woorden zoals in het woordenboek van Meijer. Ook vertoonde het gelijkenissen met de opvattingen van Johannes' en Meijers gemeenschappelijke vriend Bouwmeester. Bouwmeester verwierp niet alleen de leer van de Drie-eenheid, zoals ook vele anderen deden, maar noemde het zelfs een 'versiering', zonder enige basis in de Schrift: een zinloze verduistering die opzettelijk door geestelijken was bedacht om te helpen bij het fabriceren van een mystieke theologie zodat mensen in slaap gesust zouden worden tot een vals geloof.¹² Zo konden de geestelijken hun eigen gezag in de maatschappij vergroten. Binnen enkele dagen nam het Amsterdamse stadsbestuur alle exemplaren van *Bloemhof* die ze in handen konden krijgen in beslag. Al snel veroorzaakte *Bloemhof* oproer tot ver buiten Amsterdam.¹³

Enige invloed van Meijer op *Bloemhof* is zeer waarschijnlijk. Maar zo schuilt er waarschijnlijk ook waarheid in latere geruchten dat de inbreng van de "duivelse Dr. Dick" (zoals Bouwmeester bij sommigen bekend was) ook groot was. Want aan het einde van zijn korte leven voelde Adriaan, die als gevangene zou worden opgesloten in het Rasphuis in Amsterdam, zich benadeeld. Hij alleen moest langdurige opsluiting ondergaan en alleen zijn leven werd geruïneerd. En dat terwijl hij zorgvuldig zijn vrienden (de kring rond Spinoza oftewel de ondergrondse beweging van radicalen) beschermd had. Zij waren ook medeplichtig aan hun gezamenlijke project van Radicale Verlichting en de meest gewaagde ideeën waren eigenlijk van Bouwmeester.¹⁴ Hoe het ook zit met Bouwmeesters' naar verluidt grote rol, het was slechts een relatief *klein* aantal lemma's over theologie die een uitzonderlijke *grote* mate van verontwaardiging opwekte – zo constateerde Leibniz in zijn boek *New Essays*.¹⁵ Een voorbeeld van zo'n lemma was de 'Gereformeerde Kerk': Adriaan gaf aan dat dit echt een verkeerde benaming was, aangezien de religie van de calvinisten gebaseerd zou zijn op onverdraagzaamheid, geweld en onderdrukking; een werkelijk 'herstelde' of 'gezuiverde' religie zou de mensen niet tegen elkaar opjagen of gebaseerd zijn op discipline en dwang. Het zou gebaseerd zijn op "wijsheid, waarheid en rede".¹⁶

Adriaans *Bloemhof* is ongetwijfeld 'Spinozistisch'. Dit blijkt uit verschillende passages, zoals het artikel 'metafysica', waarin hij stelt dat er maar één natuur is en dat niets daarbuiten kan bestaan;¹⁷ en het artikel 'essentie' waarin hij aangeeft dat er maar één geheel op zichzelf staand wezen bestaat, namelijk God, en dat al het andere inherent is aan en voortkomt uit dat ene en enige op zichzelf staande wezen.¹⁸ Daarnaast stelt Adriaan in *Bloemhof* herhaaldelijk dat Mozes geen van de Vijf Boeken schreef – een radicaal standpunt dat verschilde van dat van Hobbes, die zei dat Mozes 'alles schreef wat daar gezegd wordt te hebben geschreven'; en juist overeenkwam met dat van Spinoza, die het auteurschap van de overige boeken toekent aan Ezra "zoals de wijste en meest geleerde mensen beweren."¹⁹

Het boek, dat de leer van de Drie-eenheid ronduit ontkende, was ook volkomen illegaal volgens de artikelen van het decreet van de Staten van Holland uit 1653 dat Sociniaanse publicaties verbood. Koerbagh deed er nog een schepje bovenop, en *Bloemhof*

ontkent het bestaan van engelen, Satan en al het bovennatuurlijke, en schrijft het algemene gebruik van deze termen toe "als een groot misbruik van de theologen."²⁰ Magie, tovenarij, en spreuken werden evengoed afgedaan als absurde bedenksels zonder enige basis in de werkelijkheid.²¹ De Griekse term "ketterij", van fundamenteel belang voor de grote kerken, wordt door Koerbagh uitgelegd als nog een ander beledigend verzinsel, aangezien het slechts "volgeling" betekent. Het doel van Koerbagh stond haaks op dat van de predikanten: om alle vreemde woorden die in de Nederlandse taal waren opgenomen, te ontdoen van alle mystiek. Hiertoe hoorde ook de term 'Bijbel' zelf. Deze term, zo lezen we in *Bloemhof*, is 'een bastaard Grieks woord dat gewoon boek betekent, wat voor boek het ook is, of het nu De Vos Reynaerde is of Tijl Uilenspiegel.'²² "Wat jammer is het", klaagt Koerbagh, "dat we niet méér kettters hebben, volgelingen van de rede waaruit de waarheid voortkomt, dan zou er niet zoveel verdeeldheid in de wereld zijn want de waarheid is één en eenvoudig." "Ik betreur het", beweert hij op een gegeven moment, dat de "geestelijken volhouden dat het een groot misbruik en zonde is van degenen die ernaar streven" om dergelijke Griekse, Hebreeuwse en andere termen die voorkomen in ons dagelijks gebruik in eenvoudig, duidelijk Nederlands te vertalen, zodat ze door iedereen begrepen kunnen worden. Ze vrezen dat "gewone man wijs wordt".²³

Het zou vrijwel onmogelijk zijn, zelfs als we de meest rationele Sociniaanse argumenten erbij halen, om een meer onverhulde, directe aanval op de christelijke leer te vinden: 'verlossing' wordt door de Koerbaghs uitgelegd als het verlossen van een persoon van wereldlijke behoeften, noodzaken en onvrijheid, in het bijzonder een verlossing van onwetendheid door mensen te onderrichten in kennis en wijsheid. Degenen die aldus verlost zijn worden dan gebracht tot het 'hoogste geluk', eeuwige zaligheid en welzijn 'zodat deze vorm van verlossing de grootste verlossing is die kan worden bedacht'. Wat Jezus betreft, hij was een verlosser onder de Joden, 'een timmerman, de zoon van Maria, en de vermeende zoon, zo werd beweerd, van de timmerman Jozef'. Hij was een verlosser 'omdat hij de mensen onderwees en probeerde hen wijsheid en kennis te brengen, waardoor bewustwording van het hoogste goed kon worden bereikt.' "Dat hij ook onze verlosser is en door zijn lijden en dood, door het vloeien van zijn bloed, ons vrijgesproken heeft van al onze zonden en die daarmee goedge maakt heeft, heeft geen basis in de Schrift en is in strijd met de waarheid. Wie de echte vader van deze verlosser was, is niet bekend en daarom zeiden sommige onwetende mensen dat hij God was, God van eeuwigheid en de Zoon van God van eeuwigheid, geboren in wereldse tijd van een maagd zonder dat een man tot haar kwam: maar deze leerstellingen hebben geen basis in de Schrift en zijn in strijd met de waarheid."²⁴ Om zoiets te zeggen in het 17e-eeuwse Holland, of waar dan ook in de christelijke wereld in die tijd, was onverhopen illegaal.

De kerkenraad stuurde onmiddellijk afgevaardigden naar het stadhuis die aan de burgemeesters bepaalde passages voorlazen. De burgemeesters, gepast geschokt, gaven opdracht om alle exemplaren van het boek in beslag te nemen bij de Amsterdamse boekhandelaren. Dit werd prompt gedaan, alhoewel het niet erg grondig gedaan lijkt te zijn. Kopieën van het "godslasterlijke boek Courbag" doken op in Utrecht, waar het boek eveneens door de kerkraad en het stadsbestuur als "godslasterlijk" werd veroordeeld en uit de boekhandels werd verwijderd.²⁵

Er werd een procedure gestart tegen Adriaan Koerbagh. Terwijl *Bloemhof* vrijwel overal in Nederland veroordeeld werd als een "scriptum pessimum, blasphemum, atheisticum", had Adriaan het lef gehad zijn eigen naam op de titelpagina te vermelden, evenals het pseudoniem dat hij eerder ook had gebruikt: 'Vreederick Waermond'. Adriaan werd als de auteur van het boek aangemerkt en de schout (de hoofdofficier van de schepenen) informeerde hem dat hij voor het gerecht moest komen en in geen geval de stad mocht verlaten. Maar Adriaan trotseerde het bevel en vluchtte. Onder het pseudoniem 'Pieter Wilte' zocht hij zijn toevlucht in het stadje Culemborg waar hij samen met zijn vriend en bondgenoot Abraham Van Berkel, de vertaler van Hobbes, die daar al schuilde, een onderkomen vond. In zijn bagage, nam Adriaan het manuscript mee van zijn laatste en meest radicale werk, *Het Ligt schijnende in Duystere Plaatsen om te verligten de voornaamste saaken der God geleertheyd en Gods Dienst*. Dit boek was wederom zagezegd door 'Vrederijk Waarmond' geschreven. Het stelde het razernij van de theologen aan de kaak, hun onderdrukking en vervolging. Het boek begint met het identificeren van God of Jehova aan de hand van de Hebreeuwse bewoording van het Oude Testament als een wezen "niet alleen die is, maar die zelfs het wesen en sijn is van alles: want in hem, dat is, in dat wesen, leeven wy: ook is dit wesen alles in allen. Soo dat al 't geen men siet en hoord, en voeld, is maar een wijze van bestaan, afhankelijk van dit wesen."²⁶

Terwijl Adriaan ondergedoken zat, moest Johannes opnieuw voor de kerkenraad verschijnen. Nu, op 1 maart 1668, schoof hij alle voorzichtigheid terzijde en barstte in woede uit. Hij wees de autoriteit van de kerkenraad af en ontkende het dogma van de Drie-eenheid. Dit dogma was een *contradictio in terminis*, een punt dat de broers met nadruk herhaalden in *Een Ligt*. De leer van de Drie-eenheid stond niet *boven* de rede, maar stond *haaks* op de rede.²⁷ Het was voor hen een betekenisloos mysterie dat nergens in de Schrift te vinden was. Wederom herhaalde Johannes verschillende van de fundamentele stellingen van *Een Ligt*, punten die hij al eerder had verkondigd ten aanzien van de Amsterdamse kerkelijke autoriteiten. Hij drong erop aan dat de wereld niet *ex nihilo* geschapen kon zijn en hij verklaarde, gebruikmakend van Spinozistische terminologie, dat er "slechts één oneindige Geest en één oneindig Lichaam is die zich uitsluitend onderscheiden in hun respectievelijke modificaties". In *Een Ligt* zetten de broers een duidelijk Spinozistische opvatting over God uiteen. Op deze manier, door dit gedachtegoed in druk te laten verschijnen, waren ze Spinoza een heel decennium voor. Ze verklaarden dat er geen wonder te pas kwam aan het scheppingsproces: "De Schepping had plaats door wetten van beweging en rust" en zo kon "er niet meer als een selfsstandigheyd zijn". Ware redding of *zaligheid* was volgens hen gewoon menselijk geluk in deze wereld, met rede en kennis als de enige weg naar deze "zaligheid", het doel van alle gezonde menselijke aspiraties.²⁸ Alles in de Schrift dat niet in overeenstemming is met de "rede" is dus nutteloos en ijdel. Zekers, mensen moeten worden "gered":

"Want seker hy is zeer ellendig die in een diepe onweetendheid steekt, en seer ongelukkig die geen verstand heeft om te kunnen oordeelen tusschen een onmogelijkheid of tegenspreking en loogen, en tusschen een mogelijkheid en waarheid. En in die ellende, en in dat ongeluk sijn nu nog byna

alle menschen dat se niet kunnen oordeelen of men ‘er onmogelijke of tegensprekelijke logenagtige en versierde dingen wijs maakt, dan of men ‘er mogelijke en waare dingen leert en voorstelt. En daar uit kan niemand verlost worden, dan die door onderwijsing of eigen onderzoeking tot weetenschap komt, en door de rede tot de waarheid gebragt werd soo verre, dat hy op vaste redenen en gronden kan oordeelen wat mogelijk, of onmogelijk, wat waar of loogen is.”²⁹

Als echte verlossing is leren te begrijpen, dan zijn Goed en Kwaad in het schema van de Koerbagh-broers geen goddelijk ingesteld moreel systeem en houdt het geen verband met kerken of geestelijken, maar is het eerder een Spinozistische relatieve maatstaf die wordt bepaald door wat goed of slecht is voor het individu zelf en zijn naaste.³⁰ 'Hemel' in hun systeem betekent vereniging met God door middel van kennis. Door het hele werk heen zijn zowel de principes zelf als de toon fel 'Spinozistisch':

“Vorders de grootste behoudenis (gelijk ik in 't lange en breede klaar genoeg getoont heb) bestaat in een of veel (hoe meerder hoe grooter behouder) uyt onweetenheid te brengen tot kennisse, wijseid en verstand, waar door de siel tot het leeven, dat is tot ondstervelijkheid en tot de kennisse Gods, waar in immers (volgens het getuygenis der Schrift) het eeuwig leeven is, komt.”³¹

Door middel van manipulatie van de betreuenswaardige onwetendheid van koningen en prinses – die historisch gezien altijd de studie hebben verwaarloosd die juist nodig is voor verantwoord bestuur, namelijk 'ware' of echte theologie, oftewel wereldse wijsheid (d.w.z. filosofie) – hebben geestelijken zichzelf lang een zekere mate van invloed toegekend waar ze geen recht op hadden. Christus is inderdaad "onze redder", maar alleen voor zover hij de mensen onderwees en hen tot kennis, begrip en wijsheid leidde; daarom is 'geloof' op zichzelf volkomen irrelevant, zoals alle theologie. Geloof speelt geen rol in wat Christus leerde en evenmin kan zijn lijden en sterven iemands zonden boeten of 'ons enig geluk schenken'.³² Volgens de Koerbaghs was Jezus geen God, maar slechts een opmerkelijk persoon die normaal (zij het onwettig) 1667 jaar geleden werd verwekt zonder dat wij weten wie zijn vader was.³³ Ook in *Een Ligt* wordt dit punt uitgebreid toegelicht: de Joden waren volkomen correct Jezus niet te erkennen als de “zoon van God” en te stellen dat Jezus nergens in het Oude Testament voorkomt.³⁴ Men heeft opgemerkt dat Koerbaghs boeken "beslist veel uitgesprokener antichristelijk zijn dan alles wat Spinoza ooit durfde te schrijven".³⁵ Dit verklaart waarom Adriaan Koerbagh aan zulke uitzonderlijk zware straffen werd onderworpen. Inderdaad, er was geen betere of gedurfdere samenvatting van de kernboodschap van het spinozisme en de essentie van de Radicale Verlichting.

In overeenstemming met Spinoza (maar in tegenstelling tot Hobbes, die een duidelijk minder radicale positie inneemt en wiens *Leviathan* een minder krachtige invloed had op de Koerbaghs dan op Van Berkel), verklaren de Koerbaghs wonderen als totaal onmogelijk;³⁶ ook worden engelen, satan, duivels, exorcisme, tovenarij, hekserij en waarzeggerij allemaal afgedaan als totale

verzinsels zonder enige realiteit en waarheid. De enige resterende quasi-christelijke weerklink die misschien kan worden waargenomen in *Een Ligt*, is het idee van Adriaan en Johannes dat diegene, die de menigte tracht te onderwijzen waarschijnlijk zal moeten lijden en het lot van een martelaar zal moeten ondergaan, gezien de algemene onwetendheid, onverdraagzaamheid en nijd.³⁷ Toen Johannes later werd gevraagd of hij met zijn broer had samengewerkt bij het schrijven van *Bloemhof*, gaf Johannes toe “enkele passages te hebben gecorrigeerd” toen het manuscript gedrukt werd, eraan toevoegend dat hij “niets verkeers had gezien met de inhoud”.

Halverwege april 1668 wisten de autoriteiten en kerkenraad in Amsterdam dat Adriaan Koerbagh in Culemborg was en “daar zijn oneerbare meningen verspreidde”. Voor Adriaan sloeg het noodlot toe toen de drukker, geschokt toen hij ontdekte dat het boek "vreemde meningen" bevatte, weigerde door te gaan met het drukken en weigerde het manuscript terug te geven. Hij verzekerde de broers dat het niet langer in zijn bezit was. In werkelijkheid had hij hen verraden aan de autoriteiten, aangifte gedaan van de affaire, en het manuscript doorgestuurd aan de plaatselijke magistratuur in Utrecht die het doorgaf aan de Amsterdamse burgemeesters die onmiddellijk de gereformeerde kerkenraad van de stad raadpleegden over de in beslag genomen gedrukte delen van *Een Ligt*. Na verschillende gespannen confrontaties met Johannes in voorgaande jaren, hadden de predikanten er weinig moeite mee om opvallende parallellen te ontdekken tussen de opvattingen die Johannes eerder had geuit en wat ze ontdekten in *Een Ligt*. Bovendien was het duidelijk dat het boek was geschreven op basis van een zekere bekendheid met bijbels Hebreeuws als een belangrijk hulpmiddel – een taal die Johannes veel meer vertrouwd was dan Adriaan.

Johannes is bij zijn terugkeer uit Utrecht en Culemborg op 10 mei in Amsterdam gearresteerd. Hij liep over de Dam in het stadscentrum regelrecht de geduchte stadsschout, de kunst- en boekminnende, maar strenge en hooghartige Cornelis Witsen (1605-69), te lijf. Witsen was een prominente figuur in de stad, die tien jaar eerder intensief betrokken was geweest bij het proces rond het faillissement van Rembrandt. Witsen arresteerde Johannes ter plekke, als de vermoedelijke auteur van de 'godslasterlijke' uitspraken over Christus en het christendom in *Een Ligt*. Johannes werd de volgende dag verhoord over zijn reis naar Culemborg en over de verblijfplaats van zijn voortvluchtige broer.

Johannes zat ongeveer tien weken achter tralies vast. Ondertussen werd het sensationele nieuws koortsachtig besproken in de kringen van de Collegianten en de radicalen. Spinoza moet er constant mee bezig zijn geweest, toen ook hij hoorde wat er aan de hand was. Ongetwijfeld voelde hij er zich angstig over, voor zowel de groep als voor zichzelf. Ze hadden zeker reden tot ongerustheid. *Bloemhof* stond bol van 'godslasteringen'; maar *Een Ligt* ging duidelijk nog een stap verder: het was een felle en regelrechte oorlogsverklaring aan de georganiseerde religie, kerken, theologen en geestelijken, overal ter wereld. Er circuleerden berichten dat de Amsterdamse burgemeesters en schepenen, evenals de kerkenraad, zeer geagiteerd waren vanwege de medeplichtigheid van de gebroeders Koerbagh en hun kring bij het maken van de onderschepte boeken. Zelfs zodanig, dat de schepenen actief op zoek gingen

naar de verblijfplaats van Adriaan Koerbagh, en dat er een financiële beloning voor zijn gevangenneming was aangekondigd in Den Haag, Leiden, Utrecht en Amsterdam.

Met behulp van een verrader, verleid door de uitgelofde geldprijs, werd Adriaan uiteindelijk op 18 juli gearresteerd op zijn nieuwe tijdelijke onderduikplaats. Dit was een huis in Leiden en al zijn papieren die op zijn kamer werden gevonden werden in beslag genomen. Vanuit Leiden werd hij de volgende dag onder bewaking naar Amsterdam begeleid en opgesloten. Het huis van de Koerbaghs in Amsterdam werd doorzocht. Alles wat gerelateerd was aan de illegale publicaties werd door het stadsbestuur in beslag genomen. De nu vijftiendjarige Adriaan werd op 20 juli 1668 verhoord door een groep van Amsterdamse regenten, waaronder Cornelis Witsen, Hans Bontemantel en Johannes Hudde. Op de tafel voor de schout en schepenen stonden, naast een selectie van zijn in beslag genomen brieven, exemplaren van *Bloemhof* en het nu onderschepte, deels gedrukte *Een Ligt*. Het was volgens de Nederlandse wet eigenlijk niet illegaal om God als "alles" te definiëren, maar het was ongetwijfeld illegaal om de Drie-eenheid te ontkennen, om de goddelijkheid van Christus en het offer voor de zonden van de mens te ontkennen (en te beweren dat de Joden dus gelijk hadden), en de onwettigheid van de geboorte van Christus te benadrukken – en dit was zeker illegaal als dit met zo grote overtuiging werd verkondigd. De regenten waren duidelijk geïnteresseerd in het ontmoedigen van anderen, niet alleen Johannes, maar ook Spinoza, in het verkondigen van deze ongeoorloofde stellingen, zoals bijvoorbeeld deze passage van *Bloemhof*: hierin bespreekt Koerbagh wie Jezus' vader was – Jezus' vader was onbekend, maar men moet wel aannemen dat Jezus een onwettig kind was, aangezien het verhaal van de goddelijke onbevleete ontvangenis overduidelijke onzin was.³⁸ Terwijl het verhoor vorderde, gaf Adriaan toe dat hij het huis van Van den Enden twee of drie keer bezocht had, een jaar of vijf of zes eerder. Dit was een belangrijk punt gezien het feit dat Goeree jaren later in druk bevestigde dat het Van den Enden was die Koerbagh had bekeerd tot de "kring". Hij had ook twee of drie keer het huis van de rationalistische Antitrinitariër en Collegiant Jan Knol bezocht.³⁹

Het meest opmerkelijke aan de ontknoping is dat Adriaan alle schuld en verantwoordelijkheid op zich nam. Zijn broer, gaf hij toe, heeft misschien hier en daar een pagina gecorrigeerd, maar niets "aanstootgevends" toegevoegd. Hij weigerde toe te geven dat hij zijn radicale ideeën had besproken met zijn broer of Spinoza. Hij gaf wel toe dat hij verschillende keren persoonlijk met Spinoza had gesproken, maar hij beschermde Spinoza nauwgezet tegen elke medeplichtigheid aan de anti-trinitarische stellingen in *Boemhof* en *Een Ligt*. Het beschermen van Spinoza en de reputaties van zowel zijn broer, als van Bouwmeester, Van Berckel en Van den Enden, was duidelijk belangrijk voor Adriaan. Echter, wat hij wel toegaf, is belangrijk omdat het een directe relatie tussen Spinoza en Koerbagh bevestigt en omdat de rest van ons bewijsmateriaal dat slechts impliceert, aangezien Adriaan in zijn geschriften nooit rechtstreeks naar Spinoza verwijst (net zomin als dat in wat er over is van Spinoza's correspondentie, Koerbagh ooit wordt genoemd).⁴⁰

De regenten wilden graag de medeplichtigheid van Johannes aan het licht brengen bij de productie van de verboden boeken, en wezen erop dat Adriaan geen Hebreeuws kende, waarvan de kennis fundamenteel is voor de structuur van *Een*

Ligt. Maar ook Johannes bleef koppig bij zijn ontkenning en gaf alleen toe dat hij een bepaald onomstreden gedeelte had gecorrigeerd. Bij het beschermen van zichzelf was hij net zo voorzichtig als zijn broer om ook Spinoza, Van den Enden, Bouwmeester en Van Berckel te beschermen. Op de vraag of hij *Bloemhof* als 'godslasterlijk' beschouwde, weigerde hij resoluut een definitief antwoord te geven. Na lang wikken en wegen stelden de schepenen Adriaans straf vast op tien jaar gevangenisstraf, gevolgd door tien jaar verbanning uit de stad na vrijlating, met een boete van 4.000 gulden plus nog eens 2.000 gulden boete om de kosten van het proces en zijn gevangenisstraf te dekken, dus 6.000 gulden in totaal.

Voor Johannes eiste de schout oorspronkelijk twaalf jaar achter de tralies en ook voor hem een forse boete. De rechters waren verdeeld over de eis van de schout om ook Johannes op te sluiten (zij het voor een kortere termijn) en om hem ook een boete en kosten te laten betalen en achter gesloten deuren te laten geselen. Sommigen wilden Johannes net als zijn broer opsluiten; anderen steunden De Witts bondgenoot Bontemantel, die bezwaar maakte. Bontemantel vermeldt in zijn aantekeningen over de beraadslagingen van het stadsbestuur, dat een gevangene die al tien weken in de gevangenis had gezeten en die geen medeplichtigheid of misdaad had toegegeven, niet verder gestraft moest worden. Als Johannes opgesloten of verbannen zou worden, zou hem dat persoonlijk een slecht geweten bezorgen, aangezien in "ons land" onderzoek of meningen over religie niet bestraft worden; alleen het bijwonen van verboden bijeenkomsten en het betrokken zijn bij verboden publicaties worden bestraft. Uiteindelijk kwamen de regenten overeen dat alleen Adriaan als voorbeeld zou dienen en gestraft moest worden.

De veroordelingen van het Amsterdamse stadsbestuur tegen Adriaan en Johannes werd niet in het openbaar uitgesproken, maar achter gesloten deuren. De burgemeesters en "vroedschap" wilden duidelijk geen aandacht op de zaak vestigen en ook de aandacht van potentiële lezers wilden ze niet op de onderschepte boeken vestigen. Ook wilden ze voorkomen dat men kennisnam van de radicale ideeën van de broers. De burgemeesters en vroedschap gaven er de voorkeur aan dat de hele zaak zoveel mogelijk voor het publiek verborgen bleef.⁴¹ Adriaan werd gevangengezet in het Rasphuis in Amsterdam. In de eerste maanden verkeerde hij naar verluidt in een driftige toestand en probeerde hij iedereen te overtuigen van zijn 'verderfelijke' opvattingen, maar na een tijdje werd hij rustig en berouwvol. In december 1668 interviewde een van de gereformeerde predikers van de stad en de assistent van het Rasphuys Adriaan om hem uit "de strikken van Satan" te halen. Koerbagh toonde naar verluidt nu groot berouw en spijt voor zijn godslasterlijke boeken "en wenste dat hij ze nooit had geschreven". Hij werd ziek en stierf in de gevangenis in Amsterdam in oktober 1669, iets meer dan een jaar na zijn opsluiting, en werd op de 16e van die maand begraven.

Johannes bleef onder toezicht van de Amsterdamse consistorie staan. In de daaropvolgende jaren werd verscheidene malen bericht dat hij vasthield aan zijn vroegere ketterse opvattingen en dat hij bijeenkomsten van Collegianten bijwoonde. Op 11 januari 1671 vond een bijeenkomst van 400 mensen plaats op de plek van ontmoeting van de Collegianten aan het Rokin en daar bevond hij zich tussen de sprekers. Wederom, zo noteerde de kerkenraad, uitte hij zich op een

godslasterlijke manier met betrekking tot Jezus Christus, onze Verlosser, 'sprekend tegen zijn eeuwige goddelijkheid'.⁴² Maar Johannes zorgde ervoor om zijn mening nooit meer schriftelijk kenbaar te maken. De traumatische uitwerking van de gevangenschap en de dood van zijn broer lijkt zijn oude honger naar studie en onderzoek te hebben verminderd. Ook intimideerde Koerbaghs lot Van Berckel. Deze tragische episode had ongetwijfeld ook een diep ontzuenderend effect op Spinoza, Meijer, Bouwmeester en Van den Enden.

Jonathan Israel, Institute for Advanced Study, Princeton

¹ Hubert Vandenbossche, 'Adriaan en Jan Koerbagh' in H. Dethier and Hubert Vandenbossche (eds.) *Woordenboek van Belgische en Nederlandse Vrijdenkers* (2 vols., Brussels, 1979) i, 167-92, here 167.

² Michiel Wielema, *The March of the Libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)*, 84-86.

³ K.O. Meinsma, *Spinoza et son cercle. Étude critique historique sur les hétérodoxes hollandais* (original Dutch edn. 1896; expanded French edn. Paris, 1983) 295-7, 315 n62; Bart Leeuwenburgh, *Het Noodlot van een ketter. Adriaan Koerbagh (1633-69)* (Nijmegen, 2013), 117-19.

⁴ Adriaan Koerbagh, *Een Bloemhof van allerley lieflijkheid zonder verdriet* (Amsterdam, 1668), 183; Meinsma, *Spinoza et son cercle*, 315 n62.

⁵ B. de Spinoza, *Correspondance* edited by Maxime Rovere (Paris, 2010), 193 n 1.

⁶ Michiel Wielema, 'The Two Faces of Adriaan Koerbagh', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de Werkgroep Sassen* 12 (2001), 57-75, here p.58.

⁷ Wiep Van Bunge, 'Introduction' to Adriaan Koerbagh, *A Light Shining in Dark Places* edited and translated by Michiel Wielema (Leiden, 2011), 1-40, here p. 28; Frank Mertens, 'Johannes Koerbagh's lost Album Amicorum seen through the Eyes of Pieter de la Rue,' *LIAS* 38 (2011), 59-127, here pp. 84-85.

⁸ Meinsma, *Spinoza et son cercle*, 340-1.

⁹ Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford, 2001), 185-89.

¹⁰ Van Bunge, 'Introduction', 18; Wim Klever, *Een nieuwe Spinoza in veertig facetten* (Amsterdam, 1995), 54-55.

¹¹ Meinsma, *Spinoza et son cercle*, 341; Wiep Van Bunge, *From Stevin to Spinoza. An Essay on Philosophy in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Leiden, 2001), 103.

¹² Koerbagh, *Een Bloemhof*, 499, 632-3; Leeuwenburgh, *Het Noodlot*, 125-6.

¹³ Van Bunge, 'Introduction', 22.

¹⁴ Leeuwenburgh, *Het Noodlot*, 207.

¹⁵ G.W. Leibniz, *New Essays on human Understanding* (Cambridge, 2012), 277.

¹⁶ Koerbagh, *Bloemhof*, 327-8.

¹⁷ Koerbagh, *Bloemhof*, 444; Wim Klever, *Mannen rond Spinoza. Presentatie van een emanciperende generatie* (Hilversum, 1997), 89.

-
- ¹⁸ Koerbagh, *Bloemhof*, 275.
- ¹⁹ Koerbagh, *Bloemhof*, 292, 325-6; Sonja Lavaert, *Vrijheid, gelijkheid, veelheid. Het moderne democratie-denken en zijn kring* (Brussels, 2020), 150.
- ²⁰ Koerbagh, *Bloemhof*, 268, 670.
- ²¹ Koerbagh, *Bloemhof*, 303, 670.
- ²² Koerbagh, *Bloemhof*, 95; Eric Jorink, *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping 1575-1715* (Leiden, 2007), 91.
- ²³ Koerbagh, *Bloemhof*, 293.
- ²⁴ Koerbagh, *Bloemhof*, 276-7, 664; Cis Van Heertum, 'Reading the Career of Johannes Koerbagh: the Auction Catalogue of His Library,' *LIAS* 38 (2011), 1-57, here pp. 2-3.
- ²⁵ Jonathan Israel, 'The Banning of Spinoza's Works in the Dutch Republic,' in Wiep van Bunge and Wim Klever (eds.) *Disguised and Overt Spinozism around 1700* (Leiden, 1996), 3-14, here p. 9.
- ²⁶ Koerbagh, *Een Ligt*, 56-9.
- ²⁷ Koerbagh, *Een Ligt*, 93-7.
- ²⁸ Koerbagh, *Een Ligt*, 68-9, 82-3, 116-21.
- ²⁹ Koerbagh, *Een Ligt*, 116; Van Bunge, 'Introduction', 23.
- ³⁰ Koerbagh, *Een Ligt*, 206-11.
- ³¹ Koerbagh, *Een Ligt*, 142-3.
- ³² Koerbagh, *Een Ligt*, 130-5, 142-5.
- ³³ Koerbagh, *Bloemhof*, 354, 664; Meinsma, *Spinoza et son cercle*, 366.
- ³⁴ Koerbagh, *Een Ligt*, 192-5.
- ³⁵ Michiel Wielema, 'Adriaan Koerbagh' in Wiep van Bunge *et al.* eds. *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* (2 vols. Bristol, 2003) ii, 571.
- ³⁶ Koerbagh, *Bloemhof*, 447; Klever, *Mannen rond Spinoza*, 88; Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*, 102.
- ³⁷ Van Heertum, 'Reading the Career of Johannes Koerbagh', 3-4.
- ³⁸ Koerbagh, *Een Bloemhof*, 354, 664.
- ³⁹ Leeuwenburgh, *Noodlot*, 199; Van Bunge, 'Introduction', 11.
- ⁴⁰ Vandenbossche, 'Adriaan en Jan Koerbagh', 172; Wielema, 'Two Faces', 58; Klever, *Mannen rond Spinoza*, 90; Leeuwenburgh, *Het Noodlot*, 198.
- ⁴¹ Meinsma, *Spinoza et son cercle*, 368.
- ⁴² Leeuwenburgh, *Het Noodlot*, 209.